

Rostkowski, Grzegorz

Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa

Przegląd Historyczny 92/3, 269-283

2001

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

R O Z P R A W Y

GRZEGORZ ROSTKOWSKI
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*

Kaganat chazarski był potężnym i rozległym państwem, istniejącym od VII do XI w. w Europie Południowo–Wschodniej, głównie na terenach stepowych nad Morzem Czarnym, Azowskim i Kaspijskim, aż do gór Kaukazu¹. Dogodne położenie geograficzne i pośrednictwo w handlu pomiędzy Europą a Azją Środkową i Bliskim Wschodem stanowiło podstawę gospodarczego dobrobytu Chazarii². Przez długi okres istnienia utrzymywała ona status mocarstwa, będąc czymś na kształt wielkiej federacji ludów i plemion o różnorodnym pochodzeniu etnicznym, wyznających różne religie³. Integralność państwa chazarskiego była gwarantowana przez silną i dobrze wyekwipowaną armię, która utrzymywała spokój wewnętrzny i broniła kaganatu przed wrogami zewnętrznymi⁴. Warto

* Niniejszy artykuł stanowi zmodyfikowaną wersję poświęconego temu zagadnieniu rozdziału pracy magisterskiej, która powstała w latach 1995–1997 na seminarium prof. Jana Tyszkiewicza w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pragnę w tym miejscu złożyć Panu Profesorowi serdeczne podziękowanie za to, że zachęcił mnie do zajęcia się problematyką chazarską i wielokrotnie wspierał swą wiedzą i doświadczeniem w trakcie przygotowywania rozprawy.

¹ Dobrym wprowadzeniem w problematykę dziejów i kultury, zwłaszcza materialnej, państwa chazarskiego, jest w polskiej literaturze naukowej studium T. Nagrodzkiej–Majchrzyk, *Chazarowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka–Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 377–477. Tamże pożyteczna bibliografia.

² Pomijając bardziej szczegółowe rozważania, na które brak tu miejsca, przypomnijmy, że przez terytorium Chazarii od dawna przebiegał szlak, który łączył Azję z Europą. Drogi handlowe, biegnące z północy na południe oraz z zachodu na wschód, krzyżowały się na obszarze państwa chazarskiego. Wykorzystując te sprzyjające warunki, Chazarowie odgrywali dużą rolę w handlu międzynarodowym i czerpali z niego korzyści, o czym świadczą przekazy źródłowe, np. wzmianki pisarzy arabskich — Ibn Hurdadbeha (IX w.), Ibn al-Faqiha (przełom IX i X w.), Ibn Rosteha (IX/X w.) — cf. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, wyd. T. Lewicki, t. I, Wrocław–Kra-ków 1956, s. 76–77, 141–152; *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, wyd. T. Lewicki, t. II, cz. I, Wrocław 1969, s. 26–29; *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, wyd. T. Lewicki, t. II, cz. II, współpraca M. Czapkiewicz, A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, Wrocław 1977, s. 30–31. Cf. także ogólne opracowania dotyczące dziejów Chazarów i ich państwa, o których mowa niżej; ostatnio również A. Nazami, *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*, Warszawa 1998, zwłaszcza s. 129–136, 138–148.

³ M. I. Artamonow, *Istoria chazar*, Leningrad 1962, s. 189.

⁴ O armii chazarskiej wspominają m.in. geograf i historyk al-Mas'udi (pierwsza połowa X w.) i wzmiankowany

podkreślić, że przez kilka stuleci Chazarię łączyły dobre stosunki z Cesarstwem Bizantyńskim; umacniano je niekiedy związkami małżeńskimi między przedstawicielami dynastii rządzących we wspomnianych krajach⁵. Sojusz chazarsko-bizantyński był korzystny dla obu państw, zagrożonych ekspansją kalifatu arabskiego, z którym zresztą kaganat chazarski toczył uporczywe wojny od połowy VII do końca VIII w., zatrzymując pochod Arabów na linii Kaukazu⁶.

Była Chazaria tym szczególnym państwem, w którym — prawdopodobnie na przełomie VIII i IX stulecia — oficjalną religią stał się mozaizm, wyznawany przez władcę i jego otoczenie⁷. To niezwykle zjawisko interesowało już współczesnych Żydów rozsianych w wielu punktach Europy. Dowodem owego zaciekania jest ważne źródło do dziejów kaganatu chazarskiego — słynny list Chasdaja Ibn Szafruta do króla Chazarów, Józefa⁸. Powstał on około połowy X w., a więc w okresie, gdy organizm państwowy Chazarii był już osłabiony, a zagrożenie ze strony jej sąsiadów — szczególnie Rusi — bardzo duże⁹.

już Ibn Rosteh. Cf. *Skazanja musulmanskich pisatelej o Słowianach i Russkich (s połowiny VII wieka do konca X wieka po Ch.)*, wyd. A. Ja. Garkawi, Sankt Petersburg 1870, s. 130; *Źródła arabskie* t. II, cz. II, s. 28–29.

⁵ Cf. np. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 1968, s. 108, 136; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York 1967, s. 171–172, 177. Zdaniem T. S. Noonana (*Byzantium and the Khazars: a Special Relationship?* [w:] *Byzantine Diplomacy*, ed. by J. Shepard and S. Franklin, Aldershot 1992, s. 132), Chazarii i Bizancjum nie łączyły szczególne stosunki, nie można też mówić o szczególnej wrogości w relacjach między tymi państwami. Dziękuję dr. M. J. Leszce za udostępnienie mi kserokopii wspomnianej książki.

⁶ Zagadnienie wojen chazarsko-arabskich szeroko omawia D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 46–87, 184. Cf. także P. B. Golden, *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars* t. I, Budapest 1980, s. 59–66; J. Hauriński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993, s. 98, 118. Pomijamy tu dyskutowany w nauce problem, na ile fakt, że Chazarom udało się — mimo chwilowych klęsk — ostatecznie zatrzymać Arabów na linii Kaukazu, wpłynął na losy Europy i chrześcijaństwa.

⁷ Problem konwersji elit rządzących kaganatu chazarskiego na mozaizm był szeroko omawiany w historiografii Chazarów. Z obszernej literatury na ten temat cf. np. D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 89–170; M. I. Artamonow, *Istorijska chazar*, s. 262–282; P. B. Golden, *Khazaria and Judaism*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi” t. III, 1983, s. 127–156; A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo i jego rol w istorii wostocznój Jewropy i Kawkaza*, Moskwa 1990, s. 148–154; O. Pritsak, *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*, „Harvard Ukrainian Studies” t. II, 1978, s. 261–281; B. N. Zachoder, *Kaspijskij swod swedenij o wostocznój Jewropie. Gorgan i Powołże w IX–X w.*, Moskwa 1962, s. 145–167; A. Zajaczkowski, *O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach*, „Myśl Karaimska”, seria nowa t. I, 1945–1946, Wrocław 1946, s. 15–25; C. Zuckerman, *On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor*, „Revue des études byzantines” t. LIII, 1995, s. 237–269; J. Shepard, *The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy*, „Oxford Slavonic Papers”, new series t. XXXI, 1998, s. 11–21, 28–34 (serdecznie dziękuję profesorowi J. Shepardowi za uprzejme przysłanie mi kilkunastu już egzemplarzy książek i artykułów trudno w Polsce dostępnych). L. S. Chękin, *Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog. A Study of the Ninth-Century Reference to Judaism Among the Khazars*, „Russia Mediaevalis” t. IX, 1997, nr 1, s. 13–14. Cf. także ostatnio G. Rostkowski, *Konwersja Chazarii na mozaizm na przełomie VIII i IX w.*, „Fasciculi Historici Novi” t. II, *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowowschodniej*, zbiór studiów pod red. J. Tyszkiewicza, Warszawa 1998, s. 7–15.

⁸ *List Chasdaja ibn Szafruta*, MPH t. I, s. 56–70, wchodzi w skład zespołu źródeł określanych w historiografii mianem korespondencji żydowsko-chazarskiej. Cf. A. Zajaczkowski, *O kulturze chazarskiej*, s. 10–11, 18, 20–21; T. Lewicki, *Ze studiów nad tzw. „Korespondencją chazarską”*, „Biuletyn ŻIH” 1954, nr 11–12, s. 3–11; także wspomniane w niniejszym artykule opracowania ogólne dotyczące dziejów Chazarów.

⁹ Vide infra.

W niejasnych okolicznościach nastąpił rozpad kaganatu i choć byt Chazarii na tym się nie zakończył, nie odgrywała już dawnej roli, by wreszcie ostatecznie upaść w XI w.¹⁰

Kaganat chazarski był liczącym się podmiotem w Europie, zarówno pod względem gospodarczym, jak i politycznym. Mimo to jego dzieje i kultura są w Polsce mało znane, z wyjątkiem wąskiego grona specjalistów niewielu też naszych badaczy podejmowało w swych studiach „zagadnienie chazarskie”. Wśród uczonych, którzy zajmowali się w Polsce (w różnym zresztą zakresie) chazarologią, wymienić można Ananiasza Zajączkowskiego, Tadeusza Lewickiego oraz Teresę Nagrodzką-Majchrzyk¹¹.

Tymczasem nauka rosyjska (i radziecka), amerykańska czy niemiecka poszczycić się mogą dużym dorobkiem badawczym w interesującym nas zakresie. Składają się nań zarówno publikacje, których autorzy skupiają uwagę na dziejach Chazarii i Chazarów, jak i prace nawiązujące do tej problematyki na marginesie badań nad innymi zagadnieniami¹².

¹⁰ Okoliczności i datowanie upadku państwa chazarskiego są w nauce kwestią sporną. Cf. na ten temat najnowsze znane nam opracowanie historii kaganatu chazarskiego autorstwa A. P. Nowosielcewa, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 230–231. Vide również mps mojej pracy magisterskiej, dotyczącej wspomnianej problematyki (Upadek państwa chazarskiego w X w.), obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1997 r.

¹¹ Cf. m.in. następujące publikacje: A. Zajączkowski, *O kulturze chazarskiej*, s. 5–34; idem, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Kraków 1947; T. Lewicki, *Ze studiów nad tzw. „Korespondencją chazarską”*, s. 3–16; M. A. Halewy, *Do zagadnienia Chazarów i Chwalisów w XII wieku*, „Biuletyn ŻIH” 1957, nr 21, s. 93–97; T. Nagrodzka, *Zarys historii badań nad Chazarami*, „Przegląd Orientalistyczny” 1971, nr 3(79), s. 245–255; eadem, *Miasta chazarskie Itil i Sarkel*, „Przegląd Orientalistyczny” 1973, nr 1(85), s. 45–50; eadem, *Chazarowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy*, s. 377–477; eadem, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII–XII w.)*, Wrocław 1978, s. 125–134; W. Soboda, *Chazarowie*, SSS t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 238–239. Vide również J. Adamiczyk, *Geograficzne uwarunkowania budowy i rozwoju Kaganatu Chazarskiego (poł. VII w. — około 965 r.)*, Warszawa 1987 (mps pracy magisterskiej); J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 32–38; cf. M. J. Leszka, *Bułgaria i Chazarzy wobec walk o władzę w Bizancjum w początkach VIII w.*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” t. IX/X: *Z dziejów Albanii i Grecji*, Poznań 1999, s. 49–62. Vide także ostatnio: G. Rostkowski, *Konwersja Chazarii na mozaizm*, s. 7–15; idem, *Międzynarodowe i wewnętrzne położenie kaganatu chazarskiego w pierwszej połowie X wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2000, nr 1–2, s. 5–24; ponadto artykuł popularnonaukowy dotyczący relacji między Chazarami a Bułgarami w: „Masovia Mater. Pismo Mazowieckiej Wyższej Szkoły Humanistyczno–Pedagogicznej” 1999, nr 19 (98), s. 3. Vide również idem, *Jak upadło państwo Chazarów*, „Masovia Mater. Pismo Mazowieckiej Wyższej Szkoły Humanistyczno–Pedagogicznej” 2000, nr 11 (111), s. 3.

¹² Z bogatego dorobku literatury obcej wymieńmy tylko tytułem przykładu: M. I. Artamonow, *Oczierki drevniejszej istorii chazar*, Leningrad 1936; idem, *Istoria chazar*; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*; idem, *Khazars* [w:] *Encyclopaedia Judaica* t. 10, Jerusalem 1971, s. 944–952; S. Franklin, J. Sheppard, *The Emergence of Rus 750–1200*, London–New York 1998; A. W. Gadło, *Etniczeskaja istorija severnogo Kawkaza IV–X w.*, Leningrad 1979; N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, London 1982 — cf. N. Golb, O. Pricak, *Chazarsko–jewriejskie dokumenty X wieka*, nauczajna redakcija, poslieslowie i kommentarii W. Ja. Pietruchin, Moskwa–Jerusalim 1997; P. B. Golden, *Khazar Studies* t. I i II; L. N. Gumilew, *Открытие Чазарии. Историко–географический этюд*, Moskwa 1966; idem, *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, Warszawa 1996; P. Kokocow, *Jewriejsko–chazarskaja pieriepiska w X wiekie*, Leningrad 1932; G. G. Litawrin, *Wizantija, Bolgarija, Driewntaja Rus’ (IX — naczalo XII w.)*, Sankt–Peterburg 2000, s. 19–22, 69–71, 77–78; D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren–Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster 1982; W. K. Michiejew, *Podonje w sostawie Chazarskogo Kaganata*, Charkow 1985; A. P. Nowosielcew, *Chazarija w sistemie meždunarodnych otmoszenij VII–IX wiekow*, „Woprosy istorii” 1987, nr 2, s. 20–32; idem, *Chazarskoje gosudarstwo*; W. T. Paszuto, *Rus’ i Chazarija* [w:] idem, *Wnieszniaja politika Driewniej Rusi*, Moskwa 1968, s. 91–96; W. J. Pietruchin, *Naczalo etnokulturnoj istorii*

Wypada podkreślić, że badacze historii kaganatu chazarskiego borykają się z licznymi trudnościami. Wiążą się one z niedostatkami dostępnej bazy źródłowej oraz z fragmentarycznością, różnorodnością i rozproszeniem przekazów¹³. Sytuację badacza polskiego pogarszają jeszcze problemy wynikające z faktu, że nie zawsze ma on dostęp do obcej literatury chazarologicznej, której znaczna część do naszych bibliotek nie dociera.

W niniejszym artykule zamierzamy podjąć od dawna dyskutowany i wzbudzający w nauce kontrowersje problem przebiegu oraz konsekwencji wyprawy księcia kijowskiego Światosława na Chazarię w 965 r. Czy zwycięstwo, jakie odniósł wtedy władca ruski, pociągnęło za sobą zagładę państwa chazarskiego? Czy zgodna z prawdą historyczną jest hipoteza o drugiej wyprawie ruskiej, która — zdaniem niektórych badaczy — miała miejsce w 968–969 r.? Co można powiedzieć na temat kaganatu chazarskiego w następnych dziesięcioleciach? Zanim podejmiemy próbę odpowiedzi na te pytania, przedstawimy w ogólnym zarysie położenie Chazarii w okresie poprzedzającym wyprawę Światosława z 965 r.

W pierwszej połowie X stulecia kaganat chazarski, mimo pewnego osłabienia i uszczuplenia obszaru, był nadal ważnym czynnikiem w Europie Wschodniej. Chazaria, dzięki wspomnianemu już dogodnemu położeniu geograficznemu, czerpała duże zyski z cel, które płacili kupcy, przechodzący przez jej terytorium. Stolica kaganatu, Itil nad Wołgą, stała się centrum tranzytowego i dalekosiężnego handlu. Państwo to posiadało silną i dobrze uzbrojoną armię, dlatego było w stanie utrzymać swą zwierzchność nad licznymi plemionami i ludami, takimi jak Bułgarzy Nadwołżańscy, mieszkający na południe od nich Burtasi czy słowiańscy Wiatycze¹⁴. Niekorzystnie dla Chazarii zmieniła się natomiast sytuacja w bliższym i dalszym jej sąsiedztwie. Bizancjum stało się wrogiem państwa chazarskiego, stopniowo wypierając je z Krymu i czyniąc wysiłki, aby skierować na kaganat najazdy Alanów, Oguzów i Czarnych Bułgarów¹⁵. Na stepach nadczarnomorskich pojawili

Rusi IX–XI wieków, Smoleńsk–Moskwa 1995; J. Shepard, *The Khazars' Formal Adoption*, s. 11–34; P. Toloczko, *Kiws'ka Rus'*, Kiiw 1996, s. 35–39, 63–64; S. P. Tołstow, *Śladami cywilizacji starożytnego Chozezmu*, Warszawa 1953; G. Vernadsky, *The Origins of Russia*, Oxford 1959. Cf. także ostatnio interesujący artykuł K. A. Cukermana, który zaproponował nową chronologię rządów Olega i Igora, przesuwającą m.in. podbój Kijowa przez Ruś z osiemdziesiątych lat IX w. na lata 910–930, co ma istotne znaczenie w kontekście stosunków rusko-chazarskich tego okresu (K. A. Cukerman, *Ruś, Wizantja i Chazartja w serednie X w.: problemy chronologii* [w:] *Sławianie i ich sosiedzi. Greczieskiej i sławjanskiej mir w srednie wieka i rannije nowoje wremja. Sbornik statej k 70-letiju akademika Gennadija Grigoriewicza Litawrina*, Moskwa 1996, s. 68–80). Dziękuję profesorom A. Poppe i T. Wasilewskiemu za zwrócenie mi uwagi na prace K. A. Cukermana. Do hipotezy Cukermana ustosunkujemy się w innym miejscu. Vide również C. Zuckerman, op. cit., s. 247–250. Cf. także wspomniane, ważne opracowanie A. Nazmiego, op. cit.

¹³ A. Zajaczkowski, *Ze studiów*, s. 1.

¹⁴ Podzielamy opinię, że zarówno Bułgarzy Nadwołżańscy, jak i Burtasi pozostawali w sferze wpływów Chazarii aż do lat sześćdziesiątych X w. Co się zaś tyczy Wiatyczów, to w nauce przyjmuje się słusznie, że uznawali oni zwierzchnictwo kaganatu do 965 r. Będzie jeszcze o tym mowa niżej. Nie zgadzamy się z poglądem A. P. Nowosielcewa, który sądził, że „w latach czterdziestych X w. Chazaria już przeobraziła się w drugorzędne państwo, które interesowało cesarstwo [bizantyńskie — GR] tylko z punktu widzenia bezpieczeństwa jego posiadłości na Krymie”. (A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 219). Naszym zdaniem fakt podporządkowania Wiatyczów (i najprawdopodobniej również Bułgarów Nadwołżańsko-Kamskich oraz Burtasów) Kaganatowi do lat sześćdziesiątych X stulecia może wskazywać na wciąż duży potencjał militarny i polityczny Chazarii w omawianym okresie.

¹⁵ Wskazują na to przekazy Konstantyna Porfirogenety, zawarte w *De administrando imperio* — cf. Konsta-

się Pieczyngowie, w wyniku czego Chazaria utraciła kontrolę nad tymi obszarami. Wzrosła w potęgę księstwo kijowskie, któremu — w świetle przekazów „Powieści minionych lat” — jeszcze w drugiej połowie IX w., za panowania Olega, udało się rozciągnąć władzę na część plemion słowiańskich; spośród nich Polanie, Siewierzanie i Radymicze pozostawali dotychczas pod zwierzchnictwem kaganatu chazarskiego¹⁶. Wobec dalszego umacniania się Rusi Kijowskiej w okresie rządów Igora (zm. 945?), regencji wdowy po nim, Ołgi (zm. 969?), panowania Światosława (zm. 972), oznaczało to niekorzystną dla Chazarów zmianę układu sił w Europie Wschodniej. Nie bez znaczenia był tutaj wreszcie, naszym zdaniem, fakt wyczerpania państwa chazarskiego, które musiało toczyć ciągłe walki z Rusami, usiłującymi dotrzeć nad Morze Kaspijskie¹⁷. Splot tych niepomyślnych czynników stał się, jak sądzimy, przyczyną poważnego niebezpieczeństwa dla egzystencji Chazarii w drugiej połowie X w.¹⁸ Będzie o tym jeszcze mowa w dalszej części artykułu.

Do najważniejszych źródeł, dotyczących omawianej problematyki, należy fragment „Powieści minionych lat”, który mówi m.in. o wyprawie Światosława na Chazarów w 965 r. Obok wspomnianej relacji bardzo istotne są przekazy pisarzy arabskich: Ibn Hauqala, al-Muqaddasiego, Ibn Miskawaiha oraz Ibn al-Atira. Nasze rozważania rozpoczniemy od przeglądu źródeł.

ntin Bagrjanorodnyj, *Ob uprawlenii imperiej*, tekst, periewod, komentarij pod redakcją G. G. Litawrina i A. P. Nowosielcewa, Moskwa 1989 (wydanie drugie — Moskwa 1991), s. 50–53. Cf. także M. I. Artamonow, *Istorija chazar*, s. 355–356; T. C. Lounghis, *La théorie de l'Écumène limitée et la révision du Constitutum Constantini* [w:] *Obszczoto i specifičnost w bałkańskite kulturi do kraja na XIX vek. Sbornik w czest na 70 — godišninata na prof Wasilka Typkowa–Zajmowa*, 1999, s. 121–122; idem, *Byzantine Political Encounters Concerning Eastern Europe (V–XI Centuries)*, „Byzantina et Slavica Cracoviensia” t. III, *Byzantium and East Central Europe*, ed. by G. Prinzling and M. Salamon with the assistance of P. Stephenson, Cracow 2001, s. 20–25. Alanowie, lud północnoirański, miał w omawianym okresie swoje siedziby na Kaukazie (cf. T. Lewicki, *Alanowie*, SSS t. I, s. 10–11; *Źródła arabskie* t. I, s. 37–38). Oguzowie byli ludem tureckim, którego koczowiska rozciągały się w początkach X w. na ziemiach leżących na północny zachód od dolnej Amu-Darii i Jeziora Aralskiego, do rzeki Emby (cf. *Źródła arabskie* t. II, cz. I, s. 122). Czarni Bułgarzy tworzyli jedno z plemion bułgarskich, koczujące w X stuleciu, jak podaje T. Lewicki, na stepach przyazowskich między dolnym Dnieprem a posiadłościami kaganatu chazarskiego (cf. idem, *Bułgarzy Czarni*, SSS t. I, s. 202). Na temat Alanii, Oguzów i Czarnej Bułgarii cf. także komentarze w: Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob uprawlenii imperiej*, s. 331–333, 335. Bardzo dziękuję dr G. Nikołowowi za przysłanie mi zbioru studiów ku czci prof. Typkowej–Zajmowej.

¹⁶ Wzmianki na ten temat zawiera *Powest wremiennych let*, pod redakcją W. P. Adrianowoj–Peretc, cz. I. *Tekst i pieriwod*, Moskwa–Leningrad 1950 (wydanie drugie 1996), s. 16, 18, 20–21 (tekst), s. 212–214, 217 (przekład rosyjski). Cf. także *Powieść minionych lat. Powiest' wremiennych let, charakterystyka historyczno-literacka*, przekład i komentarz F. Sielicki, Wrocław 1968, s. 221–223, 227 (w niniejszym artykule przytaczamy fragmenty *Powieści* w przekładzie F. Sielickiego, w edycji z 1968 r.). Vide również *Powieść minionych lat*, przełożył i opracował F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 13, 15, 18–19 (wzmianki odnoszące się do lat 964–966: ibidem, s. 52).

¹⁷ Opieramy się tu na wzmiankach zawartych w tzw. *Odpowiedzi króla Józefa*, źródle wchodzącym w skład wspomnianej korespondencji żydowsko-chazarskiej (MPH t. I, s. 76–77). W tym kontekście istotne są też informacje al-Mas'udiego (*Skazantja*, s. 130–131, 133). Pierwsza z wypraw Rusów datuje się jeszcze na lata 864–884, kolejne zostały przeprowadzone w 909, 910, 913–914 i 943 r. Zgadza się z poglądem Artamonowa, że zarówno w 913, jak i w 943 r. Chazarowie „mieli do czynienia nie z państwem ruskim, lecz z samodzielną siłą wojenną” (M. I. Artamonow, *Istorija chazar*, s. 382–383). Na temat omawianych wypraw cf. także ibidem, s. 370, 375–376. Daty śmierci władców podajemy za: S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s. 416–417.

¹⁸ Vide G. Rostkowski, *Międzynarodowe i wewnętrzne położenie kaganatu chazarskiego*, s. 8–17, 23. Ibidem szersze informacje o sytuacji kaganatu chazarskiego w tym okresie.

Pod rokiem 964 „Powieść minionych lat” notuje m.in., że Światosław „poszedł nad rzekę Okę i nad Wołgę, i spotkał Wiatyczów, i rzekł Wiatyczom: »Komu dań dajecie?« Oni zaś rzekli: »Chazarom — po szelągu od radła dajemy«”¹⁹. Wzmianka tego źródła o wyprawie Światosława na kaganat chazarski odnosi się już do następnego, 965 r.: „Poszedł Światosław na Chazarów. Usłyszawszy zaś, Chazarowie wyszli naprzeciw z kniazem swoim Kaganem, i zaczęli bić się, i w walce tej zwyciężył Światosław Chazarów i gród ich i Białą Wieżę wziął. I Jasów zwyciężył i Kasogów”²⁰. „Powieść” informuje także o zwycięstwie księcia kijowskiego nad Wiatyczami i o nałożeniu na nich daniny, co miało miejsce w 966 r.²¹

Bardzo ważne, choć nie w pełni dla nas jasne, są przekazy pisarzy arabskich. Ibn Hauqal, który pisał około 977 r., mówi o spustoszeniu przez Rusów Bułgaru, Hazaranu, Samandaru i Itilu²², co — według tego autora — wydarzyło się w 358 r. (968–969 r.)²³. W innym fragmencie swego dzieła Ibn Hauqal informuje bliżej o zniszczeniu Samandaru przez Rusów, porzuceniu miasta przez jego mieszkańców i dalszych wypadkach: „W Samandarze były meczety, kościoły i synagogi i najechali oni [Rusowie — GR] na wszystkich, którzy mieszkali nad brzegiem rzeki Itil [tzn. Wołgi — GR] spośród Chazarów, Bułgarów, Burtasów, i podbili ich, i szukali ludzie Itilu schronienia na wyspie Bab al–Abwab, i umocnili się oni tam, a niektórzy na wyspie Sijach–Kuch [względnie Siyahkowi — GR], i pozostawali tam w strachu”²⁴. Wspomniany pisarz dodaje (w innym miejscu swojej pracy), że większość uciekinierów chazarskich powróciła do Itilu i Hazaranu „za [czasów — GR] potężnego Muhammada Ibn Ahmada al–Azdi, władcy szirwan–szacha, który udzielił im pomocy w mężach i ludziach, i oni mieli nadzieję, prosili, aby [ci — GR] zawarli z nimi układ a oni [tzn. wspomniani uciekinierzy — GR] byliby posłuszni im [ludziom władcy szirwan–szacha — GR] za dobrodziejstwa w stosunku do nich”²⁵.

Z kolei piszący w osiemdziesiątych latach X w. al–Muqaddasi przekazuje: „Słyszałem, że al–Ma’mun urządził na nich wyprawę z al–Gurganii, opanował [Chazarię — GR] i nawrócił ją na islam. Następnie słyszałem, że wojsko z ar–Rumu, których to [wojowników — GR] nazywają ar–Rus, napadło na nich i opanowało ich kraj”²⁶. Natomiast Ibn Miskawaihi (zmarł w 1030 r.) pisze, że „Turcy napadli na kraj Chazarów i ci zwrócili się o pomoc

¹⁹ *Powieść minionych lat*, s. 257; *Powieść wremiennych let*, cz. I, s. 46–47 (tekst), s. 244 (przekład). Co do interesujących nas tutaj fragmentów *Powieści*, cf. także MPH t. I, s. 607.

²⁰ *Powieść minionych lat*, s. 257; *Powieść wremiennych let*, cz. I, s. 47 (tekst), s. 244 (przekład).

²¹ *Ibidem*.

²² Wspomniany tu Bułgar był stolicą Bułgarii Nadwołżańskiej, Hazaran to występujące w niektórych źródłach arabskich określenie wschodniej części stolicy Chazarii; jej część zachodnia, nazywana w tych przekazach Itilem, znajdować się miała po drugiej stronie Wołgi. Z kolei Samandar (ważny ośrodek miejski również należący do Chazarów) był położony w Północnym Dagestanie.

²³ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 221. Cf. *Skazanija*, s. 218–219.

²⁴ Cytat wg: A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 221. Cf. *Skazanija*, s. 220. Vide także A. Nazmi, op. cit., s. 137.

²⁵ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 221. Cf. A. Nazmi, op. cit., s. 137. Przekładu interesujących nas tu fragmentów dzieła Ibn Hauqala (na język rosyjski) dokonała również T. M. Kalina, *Swiedienija Ibn Chaukalja o pochodach Rusi wremien Swiatoslawa*, „Driewniejszije gosudarstwa na territorii SSSR. Materialy i issledowanija”, 1975, Moskwa 1976, s. 91–95.

²⁶ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 222. Cf. *Skazanija*, s. 222. Vide także T. M. Kalina, op. cit., s. 98.

do Chorezmijczyków, lecz oni odmówili pomocy, mówiąc: jesteście Żydami i jeżeli chcecie, abyśmy wam pomogli, przyjmijcie islam. I stali się oni muzułmanami, z wyjątkiem ich króla²⁷. Na zakończenie przeglądu źródeł cytat z ważnego przekazu Ibn al-Atira (1160–1234): „I w tym [965 r. — GR] plemię tureckie napadło na kraj Chazarów, i Chazarowie zwrócili się do Chorezmijczyków, lecz ci nie udzielili pomocy i powiedzieli: jesteście niewiernymi, lecz jeśli przyjmiecie islam, to wam pomożemy. Ci [tzn. Chazarowie — GR] przyjęli islam, z wyjątkiem ich króla, i wtedy pomogli im Chorezmijczycy, i zmusili Turków do wycofania się od nich, a po tym także ich król przyjął islam”²⁸.

Problematyka przebiegu i konsekwencji wyprawy Światosława na Chazarię stała się w nauce przedmiotem wielu kontrowersji. W ostatnich dziesięcioleciach wypowiedali się na ten temat wybitni badacze, którzy starali się wykorzystać wszelkie dostępne źródła pisane i dane uzyskane dzięki wykopaliskom archeologicznym. Zagadnienie to uznaje jednak należy za dalekie od całkowitego wyjaśnienia, co jest konsekwencją ubóstwa i lakoniczności źródeł. Zanim wyrazimy nasze poglądy w tej materii, przedstawimy opinie wybranych badaczy.

W artykule opublikowanym w 1933 r. W. A. Moszin zajął się problematyką stosunków Rusi z Chazarią za panowania Światosława. Jego zdaniem Światosław rozpoczął wojnę z kaganatem w celu oswobodzenia Wiatyczów od chazarskiej zależności. Przebieg wypadków, jakie miały miejsce w 965 r., rekonstruuje on następująco: wojska księcia kijowskiego wyruszyły z Kijowa, docierając nad Don, następnie pomaszerowały wzdłuż tej rzeki nad Morze Azowskie i doszły do Sarkelu. Po rozbiciu oddziałów chazarskich i zdobyciu tej twierdzy, Światosław skierował się na południe, do kraju Osetyńców i Czerkiesów. Moszin uważa, że siły ruskie nie uderzyły w 965 r. na stolicę chazarską, a relację Ibn Hauqala odnosi do wydarzeń, które mogą być datowane tylko na 969 r. Wtedy właśnie, jego zdaniem, doszło do wyprawy Rusi Azowsko-Czarnomorskiej na Chazarię, w następstwie czego najeźdźcy m.in. zburzyli Itil i ograbili Samandar²⁹.

Zupełnie inny pogląd reprezentuje Michail I. Artamonow. W jego opinii decydujący cios zadało Chazarii państwo ruskie³⁰. Uczony ten odrzuca hipotezę, że „Światosław nie doszedł do Wołgi i że Bułgarów i wołzańską Chazarię rozgromili jacyś inni Rusowie, nie kijowscy, a wołzańscy”³¹. Zdaniem Artamonowa istniała tylko jedna, Kijowska Ruś. Fakt, że daty najazdów na Chazarię, podane przez „Powieść minionych lat” i Ibn Hauqala, różnią się, wspomniany badacz tłumaczy omyłką arabskiego autora. Artamonow uważa, że przedsięwzięta w 964 r. wyprawa Światosława nad Okę, gdzie mieszkali Wiatycze, była początkiem jego wojny z Chazarami. Wojska ruskie, po rozgromieniu Bułgarów i Burtasów, popłynęły w dół Wołgi, ograbiły Itil, następnie dotarły Morzem Kaspijskim do Samandaru, który spustoszyły, i skierowały się na zachód, wzdłuż Kaukazu, do Morza Azowskiego. Tam Światosław zetknął się z Jasami i Kasogami, potem zaś popłynął w górę Donu, zdobył Sarkel i wrócił do Kijowa³². Badacz radziecki jest zdania, że prawdopodob-

²⁷ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 222. Cf. T. M. Kalinina, s. 94.

²⁸ A. P. Nowosielcew, loc. cit.

²⁹ W. A. Moszin, *Rus i Chazartja pri Swjatoslawe*, „Sbornik statiej po archeologii i wizantinowiedieniju izdawajemij Institutom imeni N. P. Kondakowa” t. VI, Praha 1933, s. 194, 206–208.

³⁰ M. I. Artamonow, op. cit., s. 426: *Smertielnyj udar Chazarskomu carstwu byl nanesen Russkim gosudarstwom*.

³¹ Ibidem, s. 427.

³² Pisząc o szlaku wschodniej wyprawy Światosława, Artamonow powołuje się na ustalenia N. Znojki

nie pod Itilem doszło do bitwy, w której oddziały ruskie rozbiły wojsko chazarskie na czele z kaganem. Ostateczny podbój Wiatyczów przez wojska ruskie, powiada Artamonow, nastąpił w roku 966. W jego opinii Światosław, który w następnych latach był zaangażowany w walki nad Dunajem, nie mógł przyłączyć do Rusi wszystkich swych chazarskich zdobyczy, opanowując tylko tereny nad Donem, zaś Bułgaria Nadwołżańska i Chazaria wkrótce odzyskały samodzielność³³. Badacz ten przypuszcza, że po odejściu wojsk Światosława Oguzowie kontrolowali posiadłości chazarskie, podbite wcześniej przez Ruś z ich udziałem. Dlatego pomoc, o którą Chazarowie prosili Chorezmu, miała być skierowana właśnie przeciwko Oguzom. W następstwie tych wypadków mieszkańcy Chazarii przyjęli islam i znaleźli się pod zwierzchnictwem Chorezmu, które było jednak nietrwałe, gdyż Chazarowie dążyli do odzyskania niezależności. Z drugiej strony, w opinii Artamonowa po trwającej ponad 20 lat wojnie Rusi udało się odzyskać wpływy polityczne nad dolną Wołgą³⁴.

D. M. Dunlop, opierając się na przekazie Ibn Hauqala, nie ma wątpliwości, że nastąpiło zniszczenie przez Rusów Hazaranu — Itilu. „Powieść minionych lat” nie tylko — jego zdaniem — podaje właściwą datę (965 r.) zwycięskiej wyprawy Światosława na Chazarię, lecz także wskazuje zasięg jego działań³⁵. Można mówić tylko o jednym, jak sądzi Dunlop, masowym zniszczeniu Chazarii; nastąpiło ono w 965 r. Poza tym uważa on, że po tej dacie „nie możemy dłużej mówić z pewnością o niepodległym żydowskim państwie nad Wołgą”³⁶.

Analizując wzmiankę „Powieści minionych lat” o wyprawie Światosława na Chazarów, Peter B. Golden wskazał trzy możliwości interpretacji tego przekazu. Według pierwszej z nich, Światosław zdobył jedynie Sarkel, druga zakłada zdobycie przez niego zarówno Itilu, jak i Sarkelu, zaś trzecia — wzięcie Itilu, którego część zwana była „białym miastem”. Zdaniem Goldena potwierdzona przez inne źródła jest druga z wymienionych możliwości. Badacz ten zgadza się, dodajmy, z poglądem Artamonowa, który identyfikuje Turków z przekazu Ibn Hauqala i Ibn Miskawaiha z Oguzami, działającymi w porozumieniu ze Światosławem³⁷.

Zdaniem A. P. Nowosielcewa w „Powieści minionych lat” nie ma wskazówek, świadczących o zniszczeniu państwa chazarskiego w 965 r., mówi ona tylko o „klęsce Chazarów, utracie przez nich Sarkelu i ziemi Wiatyczów, a także o jakichś działaniach wojennych Światosława nad Donem i Kubaniem”. Badacz ten jest zwolennikiem hipotezy, że w 968–969 r. miała miejsce druga wyprawa Rusów na państwo chazarskie, w czasie której został zniszczony Itil i Samandar. W opinii Nowosielcewa wojska ruskie nie działały tu same, gdyż utrzymywały kontakty z Oguzami. Warto dodać, że — jego zdaniem — Rusowie przebywali w Chazarii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych X w., a odeszli stamtąd po 989–990 r. na skutek interwencji Chorezmu. Nowosielcew jest przekonany, iż państwo chazarskie istniało jeszcze w dziewięćdziesiątych latach X stulecia³⁸.

(N. Znojko, *O pochode Swjatosława na wostok*, „Żurnal Ministerstwa narodnego proswieszczenija” t. XVIII, 1908, nr 11, s. 258).

³³ M. I. Artamonow, op. cit., s. 429.

³⁴ Ibidem, s. 436.

³⁵ D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 243.

³⁶ Ibidem, s. 247: *It is, however evident that after 965 we can no longer speak with confidence of an independent Jewish state on the Volga. The Khazar kingdom in its traditional form, hardly survived the Russian invasion.*

³⁷ P. B. Golden, *Khazar studies* t. I, s. 82–83.

³⁸ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 220, 227, 230.

A. N. Sacharow, który badał problematykę dyplomacji Światosława, sądzi, że w 964 r. wojska ruskie pojawiły się w ziemi Wiatyczów i przebywały tam około roku, aby następnie skierować się na obszary zajmowane przez Bułgarów kamskich i Burtasów. W roku 965, jak uważa ten badacz, Światosław zadał cios państwu chazarskiemu, docierając do Samandaru. Głównym celem księcia kijowskiego po wyprawie nad Okę i Wołgę było rozgromienie kaganatu. Zdaniem Sacharowa Ruś nie tylko zrealizowała to zamierzenie, lecz także próbowała utrwalić swe wpływy w międzyrzeczu Wołgi i Donu, uzależniając być może od siebie osłabioną Chazarię. Badacz ten wysunął także przypuszczenie, że wschodnia wyprawa Światosława doszła do skutku dzięki zawarciu w 944 r. rusko-bizantyńskiego układu o sojuszu wojskowym³⁹.

Jak zobaczyliśmy, nie ma w nauce *communis opinio* w odniesieniu do interesującej nas problematyki⁴⁰. Różnice zdań dotyczą zarówno czasu, przebiegu, jak i konsekwencji wyprawy (czy też — wypraw) Światosława na Chazarię⁴¹. Obecnie spróbujemy dokonać analizy dostępnych źródeł pisanych, aby — na ile to możliwe — prześledzić wydarzenia, które rozgrywały się w kaganacie chazarskim w drugiej połowie X w.

Z relacji „Powieści minionych lat” wynika, że w 964 r. Światosław wyprawił się nad Okę i Wołgę, gdzie dowiedział się, że mieszkający tam Wiatycze płacą daninę Chazarom. Źródło to nie daje nam podstaw do stwierdzenia, że nastąpiło wtedy podporządkowanie Wiatyczów państwu ruskiemu. Na przeszkodzie do osiągnięcia tego celu mogła stanąć

³⁹ A. N. Sacharow, *Diplomatija Swiatoslawa*, Moskwa 1991, s. 93, 95–96. Sacharow twierdzi, że w czasie wyprawy Światosława na wschód Bizancjum nie przedsięwzięło żadnych kroków, co oznacza, że państwo to zajęło pozycję życzliwej wobec Rusi neutralności. W innej swojej pracy, dotyczącej dyplomacji państwa staroruskiego w okresie od IX do połowy X w., badacz ten zajmuje się bliżej traktatem rusko-bizantyńskim z 944 r. (cf. A. N. Sacharow, *Diplomatija driewniej Rusi IX — pierwaja polowina X w.*, Moskwa 1980, s. 209–258). Zdaniem Sacharowa jeden z artykułów tego porozumienia mówi otwarcie o „sojuszu wojennym Rusi i Bizancjum przeciwko kaganatowi chazarskiemu i jego sprzymierzeńcom” (ibidem, s. 249).

⁴⁰ B. D. Grekow wyraził pogląd, że wojna Światosława z Chazarią „zakończyła się rozgromieniem państwa chazarskiego” (B. D. Grekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1955, s. 481). W sprawie wyprawy Światosława na Chazarię, W. T. Paszuto przyjmuje opinie M. I. Artamonowa (W. T. Paszuto, *Wniesznjaja politika Driewniej Rusi*, Moskwa 1968, s. 93). T. M. Kalina (op. cit., s. 93, 100) pisała o dwóch ekspedycjach wojsk ruskich na Chazarię — w 965 i 969 r. T. Nagrodzka-Majchrzyk podaje, że wyprawa księcia kijowskiego zniszczyła w 965 r. Itil, Samandar i Sarkel (T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Chazarowie*, s. 402–403). Zdaniem S. A. Pletniej (Chazary, Moskwa 1976, s. 69–70) „ostateczny cios zadała Chazarii Ruś”. Badaczka ta uważa, że w 965 r., po zwycięstwie nad Bułgarami, wojska ruskie Światosława popłynęły Wołgą do Itilu, następnie zdobyły Samandar, pokonały Alanów i zajęły Sarkel. Podobny pogląd przyjął również L. Bazyłow (*Historia Rosji t. I*, Warszawa 1983, s. 84). Z kolei A. Nazmi (op. cit., s. 136) podaje, że w 962 r. (jest to ewidentny błąd) wojska Światosława przeszły wzdłuż wschodniego brzegu Morza Azowskiego do Kaukazu, dotarły do Itilu i innych głównych miast Chazarii, pokonały armię chazarską i splądrowały kraj (cf. ibidem, s. 137, 149–151). Vide również M. Hruszewskij, *Istoria Ukraini — Rusi t. 1. Do poczatku XI wika*, Kiiw 1913 (reprint Kiiw 1994), s. 459–464; W. J. Pietruchin, *Naczalo etnokulturnoj istorii*, s. 102–106; P. Toloczko, *Kiivs'ka Rus'*, s. 63–64; S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus*, s. 143–145; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 46.

⁴¹ W 1996 r. ukazała się w tłumaczeniu na język polski interesująca, ale bardzo kontrowersyjna praca L. Gumilowa, w której historyk ten poświęca nieco miejsca stosunkom Rusi z Chazarami w X w., a także pisze o przebiegu wyprawy Światosława na kaganat w latach 964–965 (L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, Warszawa 1996, s. 35–42). Gumilow stawia m.in. hipotezę, że „W rezultacie wyprawy 964–965 roku Światosław wyłączył ze sfery wpływów wspólnoty żydowskiej Wołgę, środkowy bieg Tereku i część środkowego Donu” (ibidem, s. 42). Słabością wspomnianego opracowania jest fakt, że jego autor nie uzasadnia wielu ze swoich tez.

Chazaria⁴². Czy już w 964 r. wywiązały się nad Oką i Wołgą walki pomiędzy wojskami ruskimi a interweniującymi oddziałami kaganatu — nie da się rozstrzygnąć, gdyż nasze źródła o tym milczą. Wydaje się jednak, że o poddaniu Wiatyczów trwałemu zwierzchnictwu Rusi nie mogło być mowy, dopóki istniał potężny konkurent — państwo chazarskie. Być może stanowiło to jedną z przyczyn uderzenia Światosława na Chazarię w 965 r.⁴³

„Powieść minionych lat” wskazuje, że w 965 r. wojska ruskie dowodzone przez Światosława ruszyły przeciwko Chazarom, pokonały w bitwie ich oddziały z kaganem na czele, a później zdobyły „gród ich i Białą Wieżę”. Na podstawie tej relacji nie sposób przyjąć z absolutną pewnością — jak to czynili niektórzy historycy radzieccy — że Rusowie zdobyli i zniszczyli wtedy Itil — stolicę państwa chazarskiego⁴⁴. Brak o tym wyraźnej wzmianki w analizowanym przez nas źródle, które mówi przecież o wzięciu „grodu i Białej Wieży” — wspomniany „gród” (*grad*) oznaczać może także inne chazarskie miasto, a nie jedynie stolicę kaganatu, albo może się odnosić do samej Białej Wieży (Sarkelu). Naszym zdaniem całkowitej rewizji wymaga także pogląd głoszący, że w 965 r. Światosław zniszczył kaganat chazarski. W świetle przekazu „Powieści” można jedynie stwierdzić, że wojska ruskie odniosły wtedy zwycięstwo w bitwie z Chazarami, następnie zdobyły twierdzę chazarską Białą Wieżę (Sarkel) nad Donem, a później pokonały Jasów i Kasogów⁴⁵. W 966 r. Światosław zwyciężył Wiatyczów i nałożył na nich daninę — widocznie Chazaria, po klęsce poniesionej przed rokiem, nie była już w stanie temu przeszkodzić.

Według nas trudno ustalić trasę przemarszu wojsk Światosława w Chazarii na podstawie relacji „Powieści minionych lat”. Wszelkie propozycje mogą tu mieć wyłącznie hipotetyczny charakter. Można jednak dopuścić, podobnie jak to uczynił Moszin, że w 965 r. wojska ruskie wyruszyły z Kijowa, dotarły do Donu, pomaszerowały wzdłuż tej rzeki w kierunku Morza Azowskiego, doszły do Sarkelu, pokonały oddziały chazarskie. Następnie zapewne zdobyły tę twierdzę i zwyciężyły Jasów i Kasogów⁴⁶.

„Powieść minionych lat” nie wspomina o działaniach podejmowanych w tym czasie przez Pieczyngów, Alanów, Czarnych Bułgarów i Turków Oguzów. Sądzimy, że — w świetle przekazów Konstantyna Porfirogenety⁴⁷ — ludy te mogły wykorzystać najazd Światosława na Chazarię, wkraczając w granice kaganatu i pustosząc go. Nie można też wykluczyć

⁴² A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 220.

⁴³ Tak uważa Nowosielcew, *ibidem*.

⁴⁴ M. I. Artamonow, *op. cit.*, s. 427. S. P. Tolstow sądzi, że — po pokonaniu wojsk chazarskich pod Sarkelem — oddziały Światosława zajęły ziemie między Wołgą a Donem, a następnie podporządkowały sobie miasta Chazarii i Bułgarii Nadwołżańskiej (S. P. Tolstow, *op. cit.*, s. 295).

⁴⁵ Zgadza się w tym punkcie z poglądem Nowosielcewa, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 220 (podobnie rekonstruowała działania wojenne oddziałów Światosława w 965 r. T. M. Kalina, *op. cit.*, s. 100). Sądzi on, że Jasowie żyli nad Donem, zaś Kasogowie w rejonie Tmutorakania. Natomiast Artamonow (*op. cit.*, s. 427) utożsamia tych pierwszych z Alanami. Vide również *Ipattjewskaja lietopis*, sub anno 965 [w:] PSRL t. II, S.–Peterburg 1908 (reprint Moskwa 1998), col. 53. Co do różnych znaczeń wyrazu *grad* cf. *Słownik ruskiego języka XI–XVII w.*, wypusk 4, Moskwa 1977, s. 114.

⁴⁶ W. A. Moszin, *op. cit.*, s. 193–194.

⁴⁷ Źródło to (powstałe w pierwszej połowie X w.) wspomina, że zarówno Oguzowie, Alanowie, jak i Czarni Bułgarzy mogą walczyć z Chazarami (cf. Konstantin Bagrjanorodnyj, s. 50–53). Z kolei według wcześniejszego Ibn Rosteha, Chazarowie najeżdżali co roku na Pieczyngów (*Źródła arabskie* t. II, cz. II, s. 29); również inne przekazy informują o systematycznej walce między tymi ludami (M. I. Artamonow, *op. cit.*, s. 352). Co do wczesnych migracji, siedzib oraz ogólnego rysu dziejów politycznych Pieczyngów cf. E. Tryjarski, *Pieczyngowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka–Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy*, s. 500–522.

czyć, że książę kijowski wszedł w porozumienie z Oguzami, których koczowiska stykały się z dolną Wołgą⁴⁸. Ewentualny najazd tych koczowników na Chazarię, ich uderzenie od wschodu, zsynchronizowane z wyprawą Światosława, doprowadziło być może do czasowego przynajmniej załamania chazarskiej obrony na linii wspomnianej rzeki. Z przekazu al-Mas'udiego wynika, że do walk Chazarii z Oguzami istotnie wcześniej dochodziło, mogły się więc one toczyć także w 965 r.⁴⁹

Jaki był bilans wydarzeń lat 964–966 dla państwa chazarskiego? Nie ulega wątpliwości, że bardzo niekorzystny. Wojska chazarskie poniosły klęskę w bitwie z oddziałami Światosława, co musiało przynajmniej osłabić siłę militarną kaganatu⁵⁰. Nie można zresztą wykluczyć, choć brak na ten temat wzmianki w analizowanym tu źródle, że w 965 r. doszło nie do jednego, lecz kilku starć zbrojnych między obu stronami. W każdym razie, we wspomnianej w „Powieści” bitwie oddziałów ruskich z chazarskimi uczestniczyły chyba główne siły tych przeciwników. Wojskami najeźdźców dowodził Światosław, a bezskuteczny, jak się okazało, opór usiłowała im stawić armia z chazarskim kaganem na czele. Chazaria straciła poza tym Sarkel, będący ważnym punktem strategicznym na jej zachodniej granicy. Przestała również sprawować zwierzchnictwo nad Wiatyczami — ostatnim słowiańskim plemieniem, które dotąd płaciło jej daninę. Odzyskali zapewne niezależność Bułgarzy kamscy i Burtasi. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że klęski tej nie omieszkali wykorzystać wrogowie Chazarii: Pieczyngowie, Alanowie, Czarni Bułgarzy i Oguzowie. Ich najazdy na kaganat mogły teraz przybrać na sile. A jednak relacja „Powieści” nie uprawnia do sformułowania tezy o zagładzie państwa chazarskiego w wyniku wyprawy Światosława z 965 r.⁵¹

Warto zwrócić uwagę na przekazy źródeł arabskich. Relacja Ibn Hauqala, najwcześniejsza spośród nich, każe nam sądzić, że w 968–969 r. nastąpił najazd Rusów, który spustoszył terytorium Bułgarów Nadwołżańskich, Burtasów i Chazarów. Wśród zdobytych i ograbionych przez najeźdźców miast wymienić trzeba Bułgar, Itil i Samandar. Ludność Itilu, dodaje Ibn Hauqal, szukała schronienia na wyspach Bab al-Abwab i Sijach-Kuch (Siyahkowił)⁵². W świetle przekazu tego pisarza większość uciekinierów powróciła do Itilu, dzięki pomocy szirwan-szacha Muhammada Ibn Ahmada al-Azdi, uznając zwierzchnictwo tego władcy⁵³. Zniszczenia spowodowane przez Rusów musiały być jednak

⁴⁸ Zdaniem L. Gumilowa, sojusznikami Światosława w czasie wyprawy 964–965 r. byli Pieczyngowie i Oguzowie (cf. idem, *Od Rusi do Rosji*, s. 39). Natomiast S. P. Tołstow (op. cit., s. 297) dopuszcza możliwość, że w 965 r. do Chazarii wtargnęli Oguzowie, co mogło być konsekwencją ich sojuszu z Rusią.

⁴⁹ Cf. interesującą wzmiankę al-Mas'udiego w: *Skazanija*, s. 131.

⁵⁰ Bezpodstawny jest jednak pogląd S. P. Tołstowa (op. cit., s. 295), jakoby w bitwie wojsk Światosława z armią chazarską zginął kagan Chazarii.

⁵¹ Z mapy przedstawiającej Ruś Kijowską od IX do połowy XI w., a zamieszczonej w cytowanym już opracowaniu L. Gumilowa (*Od Rusi do Rosji*, s. 66) wynika, że kaganat chazarski istniał do 966 r. Nie wiemy, na jakiej podstawie podano tę informację.

⁵² Tę drugą wyspę M. I. Artamonow (op. cit., s. 427) identyfikuje z Mangyszlakiem. Chodzi tu o noszący tę nazwę półwysp wysunięty w Morze Kaspijskie (obecnie na terytorium Kazachstanu). Choć nie zajmujemy się tu bliżej genezą najazdu Rusów w 968–969 r., dodajmy, że już T. M. Kalina (op. cit., s. 97), wiązała to wydarzenie z dążeniem Światosława do zabezpieczenia Rusi przed wrogimi akcjami Chazarii — w obliczu agresji Pieczyngów na Kijów dokonanej z inspiracji muzułmańskich elit Kaganatu.

⁵³ Artamonow (op. cit., s. 431) twierdzi, że Muhammad ibn Ahmad al-Azdi jest postacią nie poświadczoną przez inne źródła. Natomiast Nowosiłcew (*Chazarskoje gosudarstwo*) podaje, że władca ten wstąpił na tron w 371 r., czyli w 981–982 r.

wielkie, świadczy o tym wymownie los Samandar. Gospodarcze i społeczne życie na tych obszarach zostało całkowicie zdeorganizowane⁵⁴.

Tak więc w pełni podzielamy pogląd Kalininy i Nowosielcewa, że wyprawa ruska z 968–969 r. rzeczywiście miała miejsce. Rusowie wyraźnie zmierzali do zdobycia i ograbienia najważniejszych ośrodków politycznych i gospodarczych państwa chazarskiego — Itilu i Samandaru. Świadcstwo Ibn-Hauqala wyraźnie mówi, że cel ten został przez najeźdźców osiągnięty.

W nauce często stawiano pytanie, kim byli Rusowie, którzy w 968–969 r. spustoszyli Bułgarię Nadwołżańską, siedziby Burtasów i kaganat chazarski. Naszym zdaniem jest bardzo prawdopodobne, że Ibn Hauqal miał tu na myśli wojska Rusi Kijowskiej (z udziałem Waregów). Hipotezę o agresji Rusi Azowsko-Czarnomorskiej w 969 r., a także przypuszczenie, że wspomniany pisarz arabski na skutek omyłki podał 358 r. (czyli 968–969 r.) zamiast poprawnej daty 965 r. w odniesieniu do najazdu Światosława, należy według nas zdecydowanie odrzucić. Tylko bowiem Ruś Kijowska dysponowała w tamtym czasie potężnym i zaprawionym w bojach wojskiem, które było w stanie złamać opór osłabionego, ale — jak sądzimy — zdolnego jeszcze do obrony kaganatu. Poza tym analizowane przez nas źródła wskazują, że w 965 r. Rusowie zdobyli Sarkel, zaś Itil i Samandarem zawładnęli dopiero w 968–969 r. Warto dodać, że ich sojusznikami mogli być wtedy, podobnie jak w czasie wyprawy 965 r., Oguzowie. Zarówno Ibn Miskawaihi, jak i Ibn al-Atir wspominają o napaści Turków na kraj Chazarów. W nauce owych Turków często identyfikuje się z Oguzami⁵⁵.

Przekazy Ibn Miskawaihi'ego i Ibn al-Atira informują także o konwersji Chazarów na islam, która była warunkiem udzielenia im pomocy przez Chorezmijczyków w obliczu najazdu Turków. Później, kontynuuje drugi z tych pisarzy, także król chazarski przyjął islam⁵⁶. Stało się to zapewne po klęsce 968–969 r., być może, jak twierdzi Nowosielcew, na przełomie siedemdziesiątych i osiemdziesiątych lat X w.⁵⁷ Wydarzenie to oznaczało, że w obliczu dramatycznego położenia kaganatu jego elita zdecydowała się na porzucenie mozaizmu dla ratowania państwa.

Nie jest zupełnie jasna rola, jaką Ruś i Chorezm odgrywały w Chazarii po drugiej wyprawie ruskiej (968–969 r.). W związku z tym warto wspomnieć tu o koncepcji S. P. Tołstowa. Jego zdaniem po odejściu wojsk Światosława Chazaria otrzymała pomoc od emira Urgenczu, który władał zachodnią częścią Chorezmu. Badacz ten twierdzi, że „już w początkach siedemdziesiątych lat X w. można z całą pewnością mówić o podporządkowaniu nadwołżańskiej części Chazarii Chorezmowi — a właściwie Urgenczowi”⁵⁸. Jak już

⁵⁴ Zniszczenia dokonane przez Rusów w Samandarze bardzo plastycznie opisuje Ibn Hauqal zauważając, że po ich najeździe „nie zostało w tym mieście ani winorośli, ani rodzynka” (cf. A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 221; cf. także *Skazantja*, s. 220). W świetle informacji tego pisarza, przed wtargnięciem Rusów istniały w Samandarze liczne ogrody. Vide T. M. Kalinina, op. cit., s. 92. Zdaniem tej badaczki, Rusowie zniszczyli w 969 r. miasta Chazarii nad dolną Wołgą i na obszarach nadkaspjskich, natomiast Bułgaria Nadwołżańska wspomnianym najazdem nie została dotknięta (T. M. Kalinina, op. cit., s. 96–97; cf. A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 225). Pogląd ten nie jest dla nas przekonujący.

⁵⁵ M. I. Artamonow, op. cit., s. 430 i 432; A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 225; S. P. Tołstow, op. cit., s. 297 — ale w odniesieniu do wyprawy Światosława z 965 r. D. M. Dunlop (op. cit., s. 244) przychyła się do przeciwnego poglądu, według którego Turcy z przekazu Ibn Miskawaihi'ego to Rusowie.

⁵⁶ Cf. przyp. 27 i 28.

⁵⁷ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 227.

⁵⁸ S. P. Tołstow, op. cit., s. 298.

wspominaliśmy, al-Muqaddasi przekazuje, że al-Ma'mun najechał na Chazarię, zawładnął nią i nawrócił na islam. Tołstow identyfikuje tego władcę z al-Mamunem ibn Muhammedem, emirem Urgenczu i założycielem drugiej dynastii chorezmszachów, którego dziełem było zjednoczenie górnego i dolnego Chorezmu. Powołując się na przekaz al-Muqaddasiego, wspomniany uczony postawił hipotezę, że około 985 r. emir Urgenczu prowadził uporczywą walkę o władzę nad Chazarią⁵⁹.

Można się zgodzić z poglądem, że po 968–969 r. Chazaria znajdowała się czasowo pod zwierzchnictwem Chorezmu, któremu niewątpliwie zależało na kontrolowaniu stosunków ekonomicznych nad dolną Wołgą⁶⁰. Wpływami na tych obszarach mogła być też zainteresowana Ruś. Jest prawdopodobne, że państwa te walczyły o ziemie chazarskie⁶¹. Przekaz al-Muqaddasiego informuje nas o podboju Chazarii przez nieokreślone bliżej wojska ruskie, które — jak wynika z tego źródła — przybyły tam z Bizancjum (ar-Rum)⁶². Czy były to najemne oddziały Rusów, będące poprzednio na służbie cesarza bizantyńskiego, jaki udział w tym przedsięwzięciu miała Ruś Kijowska — nie można rozstrzygnąć⁶³. Warto jednak przypomnieć, że — zdaniem Nowosielcewa — Rusowie przebywali w Chazarii w siedemdziesiątych i osiemdziesiątych latach X w. i zostali stąd wyparci na skutek interwencji Chorezmu⁶⁴. Rywalizacja Rusi i Chorezmu o wpływy nad dolną Wołgą była więc faktem. Z drugiej strony kaganat chazarski dążył zapewne do odzyskania niezależności⁶⁵. Niestety, lakoniczność źródeł uniemożliwia nam bliższe oświetlenie tego zagadnienia.

Michaił I. Artamonow zwrócił uwagę na zawartą w „Pamięci i pochwałe księcia Włodzimierza” (druga połowa XI w.) wzmiankę o wyprawie Włodzimierza Wielkiego (980–1015) na Bułgarów Nadwołżańskich i na Chazarów⁶⁶. Badacz ten wiąże z powyższym wspomnianą relację al-Muqaddasiego. Zwycięstwo Włodzimierza nad Chazarami i nałożenie na nich daniny datowane jest przez Artamonowa na 985 r.⁶⁷ Jak już wspominaliśmy,

⁵⁹ „Miasta Chazarii wpadają od czasu do czasu w ręce władcy Dżurdżanii” — podaje al-Muqaddasi (S. P. Tołstow, op. cit., s. 299).

⁶⁰ M. I. Artamonow, op. cit., s. 433; S. P. Tołstow, op. cit., s. 296.

⁶¹ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 230.

⁶² Cf. przyp. 26.

⁶³ Już w wyprawie bizantyńskiej na Kretę w 911 r. brało udział, w charakterze najemników, siedmiuset ruskich marynarzy — cf. G. Ostrogorski, op. cit., s. 223. T. M. Kalinina (op. cit., s. 98, 100) wiąże wspomniany przekaz al-Muqaddasiego z wyprawą Rusów na Chazarię w 969 r. W opinii badaczki, jej uczestnikami mogli być dawni najemnicy ruscy w służbie bizantyńskiej, których Światosław skierował przeciwko Kaganatowi.

⁶⁴ A. P. Nowosielcew, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 229.

⁶⁵ M. I. Artamonow, op. cit., s. 434.

⁶⁶ — i *sriebrienyja Bułgary pobiedi, i na Kozary szed, pobiedi ja i dań na nich polozi* (cf. A. A. Zimin, *Pamjat' i pochwała Iakowa Mnicha i żitie knjazja Władimira po driewniejszemu spisku*, „Kratkie Soobszczenija Instituta Sławjanowiedienija Akademii Nauk SSSR”, nr 37, Moskwa 1963, s. 71). Vide także *Pamjat' i pochwała Władimiru Iakowa Mnicha* [w:] A. G. Kuzmin, *Russkie lietopisi kak istocznik po istorii Driewniej Rusi*, Riazan' 1969, s. 225–232. Cf. również I. G. Dobrodomow, *K woprosu o „sriebrnych Bułgarach”*, „Driewniejszije gosudarstwa wostocznoj Jewropy. Materiały i issledowanija 1992–1993 gg.”, Moskwa 1995, s. 149–154.

⁶⁷ M. I. Artamonow, op. cit., s. 435. W opinii W. Ja. Pietruchina, Włodzimierz wprawdzie „— utrwalił sukcesy Światosława w Chazarii, osadziwszy swojego syna w chazarskim Tmutarakanii, lecz nie kontynuował podbojów na Powołżu, zrezygnowawszy, według latopisu, z bułgarskiej daniny” — vide idem, *Sławjanie, Warjagi i Chazary na jugie Rusi. K problemie formirowantja territorii driewnierusskogo gosudarstwa*, „Driewniejszije gosudarstwa...”, s. 122.

jego zdaniem Ruś odzyskała wtedy wpływy nad dolną Wołgą. Według nas jest to przypuszczenie godne uwagi, jakkolwiek skąpy zasób źródeł, którymi dysponujemy, nie pozwala na wyciągnięcie ostatecznych wniosków.

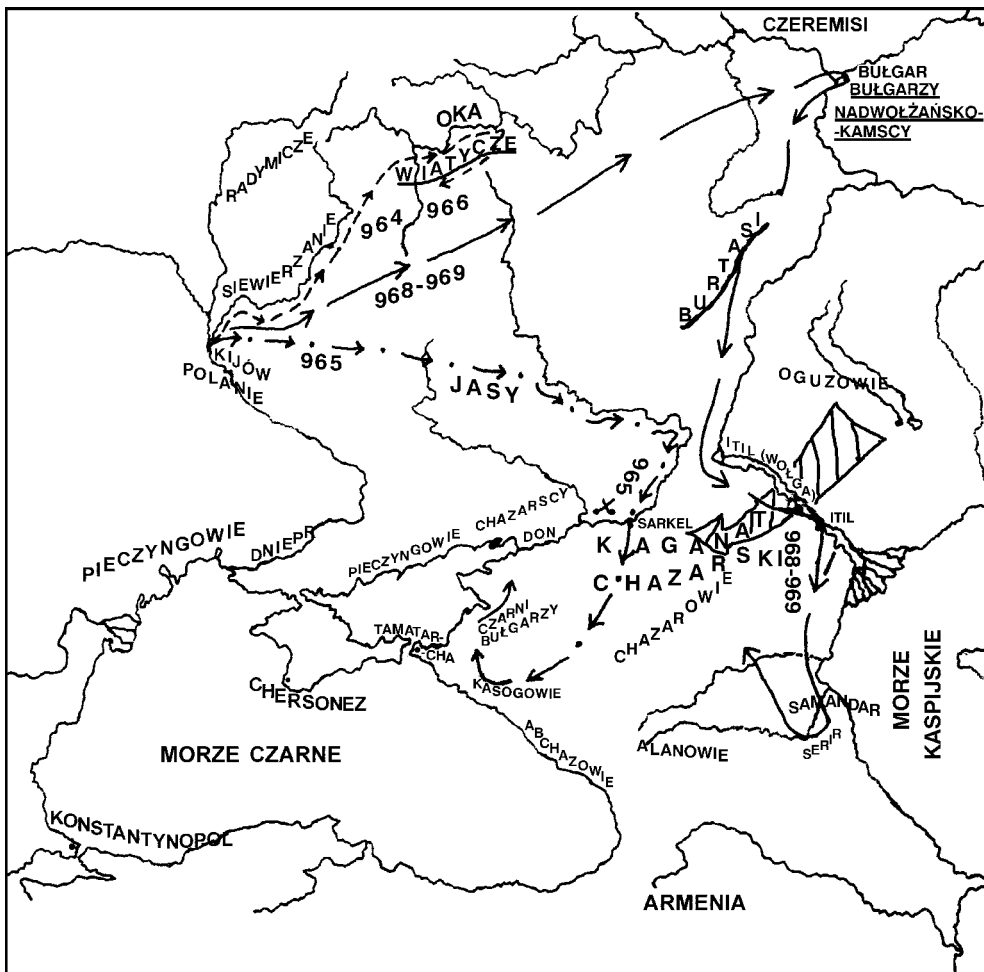
Pozostaje nam zastanowić się, jaki był stosunek Bizancjum do wydarzeń, rozgrywających się w Chazarii w drugiej połowie X w. Naszym zdaniem klęski, jakie dotknęły wtedy kaganat, sprzyjały zamierzeniom Cesarstwa Wschodniego, eliminowały bowiem groźnego konkurenta w rejonie północnych wybrzeży Morza Czarnego⁶⁸. Prawdopodobnie Bizancjum z uwagą śledziło działania Rusi i Chorezmu nad dolną Wołgą, nie wiemy jednak, czy podejmowało aktywne kroki na tym obszarze. Nie jest wszakże wykluczone, że Konstantynopol inspirował najazdy na Chazarię graniczących z nią plemion, tak jak to czynił w wcześniejszym okresie.

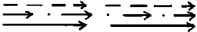

Podsumowując musimy stwierdzić, że w drugiej połowie X w. nastąpiła polityczna i militarna klęska państwa chazarskiego. W 965 r. książę kijowski Światosław pokonał wojska chazarskie i zdobył Sarkel. Bułgarzy Nadwołżańscy i Burtasi odzyskali niezależność, Wiatycze zaś przestali płacić Chazarom daninę. Druga wyprawa Rusi Kijowskiej na Chazarię, którą datować należy na 968–969 r., zdobyła i zniszczyła dwa wielkie ośrodki miejskie państwa chazarskiego: Itil i Samandar. Groza najazdu ruskiego musiała być tak wielka, że ludność miast nadwołżańskich w popłochu szukała schronienia w sąsiednich krajach. Nie jest wykluczone, że w czasie wspomnianych wypraw ruskich sojusznikami agresorów byli Oguzowie. Wydarzenia 968–969 r. złamały ostatecznie, jak sądzimy, polityczną i militarną potęgę kaganatu chazarskiego i zrujnowały jego gospodarkę. Dramatyczne położenie zmusiło Chazarów, których część wyznawała mozaizm, do konwersji na islam. Wydaje się, że w następnych latach zarówno Chorezm, jak i Ruś usiłowały podporządkować sobie nadwołżańskie obszary Chazarii, choć jej mieszkańcy dążyli zapewne do restytucji niezależności swojego państwa.

W rezultacie, naszym zdaniem, pogląd o zagładzie państwa chazarskiego w latach sześćdziesiątych X w. nie ma wystarczającej podstawy źródłowej i powinien być odrzucony⁶⁹. W nauce wskazano ostatnio, że przetrwała instytucja króla Chazarii, na co wyraźnie wskazują świadectwa Ibn Miskawaihi'ego i Ibn al-Atira. Kaganat chazarski istniał więc nadal, jednakże nie możemy powiedzieć niczego pewnego o jego terytorium i stosunkach wewnętrznych. Przypuszczać należy, że w konsekwencji wspomnianych klęsk Chazaria stała się państwem o niewielkim obszarze, tworem słabym politycznie i gospodarczo, popadającym okresowo w zależność od potężniejszych sąsiadów. Do powyższych rozważań dodamy jeszcze jedno stwierdzenie: wyprawa Światosława na kaganat chazarski zadała mu w 965 r. silny cios, lecz — aby właściwie ocenić jej znaczenie i konsekwencje — trzeba uwzględnić również międzynarodowe położenie Chazarii w pierwszej połowie X w. oraz następstwa wielkiego wstrząsu, jakim dla ludności tego obszaru była wyprawa ruska 968–969 r.

⁶⁸ A. N. Sacharow, *Diplomatija Swjatosława*, s. 96.

⁶⁹ Podzielamy w tym względzie opinię A. P. Nowosielcewa, *Chazarskoje gosudarstwo*, s. 230.

- WIA TYCZE** — Plemiona (ludy) podporządkowane Kaganatowi Chazarskiemu do lat sześćdziesiątych X w.
- — Wyprawy Rusi Kijowskiej na wschód w latach: 964 (i 966), 965, 968–969
- — Domniemany najazd Oguzów na Chazarię w 965 r.

CONTENTS

ARTICLES

G. Rostkowski — The Expedition of Sviatoslav against the Khazars in 965 and its Consequences

The article examines the circumstances of the fall of the Khazar Khanate. The author tends to opt for the opinion claiming that the catastrophe of the Khanate was the outcome of two armed expeditions conducted by Rus': in 965, when the armies of Kievan Rus' invaded Khazar terrains on the Don, and in 968/969 — when they overran terrains on the Volga. G. Rostkowski emphasises that the downfall of the Khanate and the subsequent obstacles created against its revival were the outcome of the diplomatic and tribal initiatives not only of Rus', but also of other states and tribes of the discussed region, especially Khoresm, the Oguz peoples and Byzantium.

M. Deszczyńska — The Image of the “Antemurale” in Writings from the End of the Polish Enlightenment

The author discusses the political myth, dating from the Jagiellonian era, about the role played by Poland as a defender of Christianity against the Turkish onslaught. Under the impact of the Enlightenment and the political situation of Poland at the beginning of the nineteenth century, the place of Turkey was taken by Russia, and religious elements were supplanted by a cultural factor — now it was claimed that Poland comprised the outpost of Western culture. The fact that the “antemurale” motif appeared in literature during wartime and in the course of important political events inclined the author to conclude that Polish social elites during the last stages of the Enlightenment consciously applied this image for the purpose of mobilising society and propagating their political conceptions.

M. Koczyński — The Impact of the First World War upon the Living Standard in the Kingdom of Poland in the Light of Biological Yardsticks

A comparison of measurements of the height of recruits from the Kingdom of Poland in 1905–1908 and 1921–1923. Having taken into consideration differences in selecting and examining the recruits by Russian and Polish recruitment commissions the author found that in 1921–1923 the recruits were on the average 1,81 cm shorter than those from the years 1905–1908. M. Koczyński believes that this difference was the result of a catastrophic fall in the living standard in Polish lands during the first world war and the Polish–Bolshevik war. Emphasis is placed on the fact that the difference was greater than the regression of the average height of recruits caused by the Great Depression and the second world war, which totalled 0,9 cm. in the towns and 1.1 cm. in the countryside (recruits born in 1927–1932).